

PALEO-AKTUEEL 14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RuG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN

2002 & 2003

redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmelhout.

INHOUD

Voorwoord	ix
H.T. WATERBOLK Het geheim van het oude heideland	1
VEERLE ROTS, DICK STAPERT EN LYKKE JOHANSEN Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek	11
LYKKE JOHANSEN, MARCEL NIEKUS EN DICK STAPERT Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt	16
R.T.J. CAPPERS EN W.A. YTSMA Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal	21
HENNY GROENENDIJK Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.)	27
WIETSKES PRUMMEL EN MARCEL J.L.TH. NIEKUS De laatmesolitische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003	31
P.J. BAAK, S. BOTTEMA, R.T.J. CAPPERS EN H. WOLDRING Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.)	38
SYTZE BOTTEMA Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.)	45
NICOLIEN BOTTEMA-MAC GILLAVRY Hergebruik van hout in de prehistorie?	48
BJØRN SMIT EN DAAN RAEMAEKERS Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland	54
R.T.J. CAPPERS, Y. BOEKEMA EN S.A. MULDER Zaadgrootte als domesticatiekenmerk	58
O.H. HARSEMA De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan	64
ELSA KLEINE, HENK WOLDRING, RENÉ CAPPERS EN PETER ATTEMA Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië): analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano	68

D.C.M. RAEMAEKERS Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbancultuur	74
ILONA KAPTEIN Archeozoologisch onderzoek van paardachtigen (<i>equidae</i> sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten	78
J.E.A. JANS EN R.T.J. CAPPERS Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst	82
SOFIA VOUTSAKI The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA	89
PETER ATTEMA, RIK FEIKEN, TYMON DE HAAS, MARTIJN VAN LEUSEN EN JOKE OOSTERHUIS Survey in het dal van de Astura, 2003	92
S.A. MULDER EN R.T.J. CAPPERS Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek	98
REINDER REINDERS Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Sourpi. Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002	104
PETER ATTEMA, JAN DELVIGNE EN MARTIJN VAN LEUSEN Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta, Francavilla Marittima (Calabria), en het <i>Raganello Archaeological Project</i>	111
M.A. TENSEN, O.M.H. DE VRIES, J. HILLE EN R.T.J. CAPPERS Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte	117
PIETER BAAK Maalstenen bij de Dogon (Mali)	122
P.B. KOOI EN M.J.M. DE WIT Borger <i>revisited</i> , de nederzetting op de Daalkampen (Dr.)	129
INGER WOLTINGE EN WIETSKA PRUMMEL Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd	134
T. BLOKZIJL Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust- <i>villae</i> in Latium (Midden-Italië)	139
J.T. ZEILER Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.)	143
EGGE KNOL EN XANDRA BARDET <i>Fremde im Frühmittelalter</i> : Noord-Nederland	146

YPIE AALDERS, HELLE MOLTHOF, WIEKE DE NEEF EN REINDER REINDERS Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.). Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen?	150
JESSICA GRIMM Monnikenwerk	155
A. JAGER De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.)	159
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.)	165
A. JAGER Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.)	171
V.R. RIDDERBOS EN J.M. BOS Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.)	175

VOORWOORD

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

FREMDE IM FRÜHMITTELALTER: NOORD-NEDERLAND

Egge Knol¹ en Xandra Bardet¹

In het Groninger Museum wordt sinds de herfst van 2002 gewerkt aan het internationale project 'Fremde im Frühmittelalter – Migration, Akkulturation, Integration'. Dit door de Europese Gemeenschap bekostigde, drie jaar lopende project is opgezet in het kader van het EG-programma 'Culture 2000'. Het oogmerk van 'Fremde im Frühmittelalter' is een *website* tot stand te brengen waarop de Volksverhuizingen beeldend uit de doeken gedaan worden, met name aan de hand van grafvondsten. Voor Noord-Nederland staat centraal de migratie in de 5^e eeuw AD van Angelen en Saksen naar het grotendeels lege kustgebied. De inventarisatie van grafvelden door de eerste auteur vormt de basis voor de bijdrage.

De website

Om zelf te ontdekken dat migratie in Europa van alle tijden is, zal de bezoeker gebieden op de kaart van Europa kunnen aanklikken en daar grafvelden aantreffen, die stuk voor stuk kunnen worden opgeroepen. De volgende stap is dat de afzonderlijke graven hun geheimen prijsgeven, in de vorm van foto's, tekeningen en beschrijvingen. Het accent ligt daarbij op de eventuele uitheemse aspecten van de grafinventaris en vervolgens ook het herkomstgebied van die artefacten en/of gebruiken. Maar ook zullen er, ter wille van het contrast, inheemse graven uit dezelfde regio/periode te bezichtigen zijn. De Volksverhuizingen compleet in kaart brengen zou natuurlijk wel meer dan drie jaar en de beschikbare menskracht vergen; daarom is er gekozen voor een reeks thema's. Deze zijn als volgt geformuleerd: Scandinaviërs op het Europese vasteland; continentale Europeanen in Scandinavië; de tweede ethnogenese van de Alemannen; Slaven en Avaren in 6^e-/8^e-eeuwen Slowakije; vroege Angelsaksen in Engeland; immigranten in laat-Romeins Gallië en Merovingisch Frankrijk; migranten in Gotisch Spanje;

Slaven in Griekenland; vroege Avaren en Germaanse restgroepen in Hongarije; en het Nederlandse thema luidt 'Angelen, Saksen en Friezen in Noord-Nederland'.

De initiator is het Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz; daarnaast zijn er instellingen in negen andere Europese landen bij betrokken. Dit zijn: de Universiteit van Århus, afdeling prehistorische archeologie te Denemarken; het Nationaal Historisch Museum te Stockholm en het Instituut voor Archeologie en Antieke Geschiedenis te Uppsala, Zweden; het Byzantinologisch Instituut te Athene, Griekenland; de Universiteit van Alcalá (Faculteit Geschiedenis en Filosofie) te Madrid, Spanje; MTA Régészeti Intézet te Boedapest, Hongarije; het Musée des Antiquités Nationales te Saint-Germain-en-Laye en het Collège de France (Centre d'Histoire et de Civilisation de Byzance) te Parijs, Frankrijk; Archeologický ÚSTAV SAV te Nitra, Slowakije; en de Universiteit van Nottingham (Dept. of Archaeology) in Engeland. Het Groninger Museum vertegenwoordigt de Nederlandse tak van het project. De meeste teams bestaan uit twee personen; de auteurs vormen het Groninger team. Voor de *website* als geheel geldt dat alles in de taal van het desbetreffende land en in het Engels te lezen zal zijn.

In Mainz vinden de coördinatie van het project en het bouwen van de *website* plaats. Daarbij wordt veelvuldig met de deelnemende teams overlegd. De deelnemers komen in de loop van de drie jaar op gezette tijden bijeen om vorderingen en knelpunten te bespreken. De vragen die daarbij rijzen zijn heel divers, zoals 'Hoe kun je archeologisch een migrant herkennen?', 'Moet de joodse bevolking van Spanje ook als immigrant worden aangemerkt?' en 'Is het wel mogelijk migratie en acculturatie te onderscheiden?'. Vanzelfsprekend onderhoudt het Groninger team veel contact met

Fig. 1. Het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum. Osteologisch gezien is dit het skelet van een man, maar de bijgaben (fibulae, kralensnoer, armband) wijzen veeleer op een vrouw. In Angelsaksische graven in Engeland komen vergelijkbare tegenstrijdigheden voor (Haughton & Powlesland, 1999: p. 93).

de collega's in Nottingham, die zich met dezelfde landverhuizers bezighouden en dikwijls op vergelijkbare problemen stuiten.

De beschikbare grafvelden

Helaas is het aantal door archeologen opgegraven grafvelden in het Noord-Nederlandse kustgebied beperkt. Het grafveld Godlinze werd in 1919 onderzocht en een jaar later gepubliceerd (Van Giffen, 1920). Het grafveld Ezinge-De Bouwerd, opgegraven in 1933–34, wacht nog op publicatie. Paddepoel IV was een zwaar beschadigd grafveld zonder conserveerbare bijgaven (Van Es, 1970). Oosterbeintum tenslotte is het enige recent opgegraven en volledig gepubliceerde grafveld (Knol *et al.*, 1996). De uit opgravingen verkregen kennis kon echter worden aangevuld met talloze gegevens uit de tijd van de commerciële afgravingen van de wierden. Reeds in 1819 werden door Westendorp urnen uit het grafveld Termunterzijl-De Bultvenne gepubliceerd. Een inventarisatie van documentatie en museumcollecties leverde bovendien nog ruim honderd andere vroegmiddeleeuwse grafvelden op. Deze waren soms slechts door enkele grafgriffen herkenbaar, maar soms door meer dan honderd graven, zoals het grafveld te Hogebeintum. Voor het project wordt van het hele bestand gebruik gemaakt (Knol, 1993).

Het grafritueel in de Vroege Middeleeuwen

Hoewel het Noord-Nederlandse kustgebied vanaf 500 v.Chr. in gebruik genomen was en in de eerste eeuwen van de jaartelling zelfs intensief bewoond werd, ontbreken sporen van de lijkbezorging vrijwel geheel. De schaarse gegevens wijzen op een crematieritueel zonder duidelijke archeologisch waarneembare sporen. In de 4^e eeuw was de bevolking van het kustgebied, met name in het westen – inclusief Westergo – sterk in dichtheid teruggelopen.

In de 5^e eeuw verschijnen plotseling duidelijke grafvelden met zowel crematie- als inhumatiegraven. De crematieresten werden in urnen bijgezet. De skeletgraven hadden soms opgetrokken knieën en de oriëntatie van de graven varieerde sterk. Zowel skelet- als brandgraven bevatten bijgaven. Onder de urnen en bijgaven bevinden zich aardewerk-, fibula- en kamvormen welke typisch zijn

voor het gebied rond de Duitse bocht. Niet alleen de voorwerpen maar ook andere kenmerken zoals de variatie in oriëntatie, de opgetrokken knieën en het tegelijkertijd voorkomen van crematie- en inhumatiegraven is kenmerkend voor grafvelden in Noord-Duitsland (Schön, 2003). Uit datzelfde Noord-Duitse kustgebied trokken in de 5^e eeuw groepen migranten naar Oost-Engeland om zich daar te vestigen. Vermoedelijk voeren zij gedeeltelijk langs de kust, waarbij zij het lege deel van Noord-Nederland opmerkten. Een zeker deel van de migranten zal niet verder gereisd zijn en zich in het Friese kustgebied hebben gevestigd (Bazelmans, 2000; Taayke, 2000). De sterke culturele overeenkomsten in aspecten van de materiële cultuur van de 6^e en 7^e eeuw tussen Oost-Engeland en Noord-Nederland wijzen erop dat de migranten contact bleven houden met hun verwanten die verder getrokken waren. De sterke overeenkomsten waren goed te zien in ringvormige fibulae, in het runenschrift en in de gouden sieraden (Knol, 1993).

Het grafritueel veranderde pas in de loop van de 8^e eeuw ingrijpend. In die eeuw kwamen opmerkelijk vaak wapens in de graven voor. De wapenrusting bestond uit spatha's, langsaxen, speren, stijgbeugels en schilden. De toename in wapengraven zal in verband staan met de strijd tussen de Friezen en de Franken (Knol & Bardet, 1999). In dezelfde tijd, in het westen het eerst en in het oosten het laatst, verdwijnt het gebruik om doden te verbranden. Echt Karolingische urnen ontbreken in Westergo geheel, lijken in Oostergo nauwelijks voor te komen, en zijn in Groningerland en Ostfriesland nog de hele 8^e eeuw in zwang. Dit hangt vermoedelijk samen met de kerstening (Knol, 1993b; Schmid, 1972; Schwarz, 1982).

De grafvelden en het project

Het project beoogt de inventarisatie van de grafvelden in Noord-Nederland te voltooien, zodat dit bestand gepubliceerd kan worden. Een selectie van grafvelden en graven wordt op het internet toegankelijk gemaakt. De bezoekers van de site krijgen via deze graven een indruk van de materiële cultuur van de kustbewoners en zo ook een indruk van de rol die migranten in de toenmalige samenleving speelden.

Summary

The Groninger Museum is taking part in a three-year project funded by the European Union and involving ten institutes in different European countries. The aim of the project is to create a website focusing on the Migration Period. Mainly cemeteries containing foreign grave goods (and presumably foreign immigrants) will be presented, with links to the regions of origin. The Groninger Museum is contributing data on the Anglo-Saxon graves in Groningen and Friesland.

Noten

1. Groninger Museum, Postbus 90, 9700 ME Groningen.

Literatuur

- Bazelmans, J., 2000. Het laat-Romeinse bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam. *Jaarverslagen Vereniging voor Terpenonderzoek* nrs 76/82, pp. 14–75.
- Es, W.A. van, 1970. Paddepoel, Excavations of Frustrated Terps, 200 BC–250 AD, *Palaeohistoria* 14, pp. 187–352.
- Giffen, A.E. van, 1920. Een Karolingisch grafveld bij Godlinze. *Jaarverslagen Vereniging voor Terpenonderzoek* 3/4, pp. 39–96 & pl. 0–XVI.
- Haughton, C., & D. Powlesland, 1999. *West Heslerton, the Anglian Cemetery*, Vol. I, The Excavation and Discussion of the Evidence. Yedingham.
- Knol, E., 1993a. *De noord-Nederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Knol, E., 1993b. De kerstening van Noord-Nederland in het grafritueel weerspiegeld? in: E. Drenth et al. (red.), *Het tweede leven van onze doden* (NAR 15), pp. 61–74.
- Knol, E., W. Prummel, H.T. Uytterschaut, M.L.P. Hoogland, W.A. Casparie, G.J. de Langen, E. Kramer en J. Schelvis, 1996. The early medieval cemetery of Oosterbeintum (Friesland), *Palaeohistoria* 37–38, pp. 245–416.
- Schmid, P., 1972. Zur Datierung und Gliederung der Grabanlagen von Dunum, Kreis Wittmund. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 7, pp. 211–240.
- Schön, M.D., 2003. Sachsen – Nachbarn der frühen Franken; Überlegungen zu Bestattungssitten im 4./5. Jh. In: E. Taayke, J.H. Looyenga, O.H. Harsema en H.R. Reinders (red.), *Essays on the Early Franks*. Groningen Archaeological Studies 1.
- Schwarz, W., 1982. Die Altfunde von Upstalsboom-Hügel (Stadt Aurich-Ostfriesland) und die frühmittelalterlichen Bestattungen mit Waffenbeigabe in Ostfriesland. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 51, pp. 81–99.
- Taayke, E., 2000. Onder Franken en Saksen; Friesland in de laat-Romeinse tijd. *De Vrije Fries* 80, pp. 9–28.